

Un patrimoni històric sostenible

Joana M. Gual

Arqueòloga

Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca

Un poc d'història

Passats 15 anys de la declaració és convenient recordar i fer una mica d'història per intentar entendre la realitat, sobretot perquè s'ha d'assenyalar que des del primer moment el patrimoni històric -i concretament l'arqueològic- va ser present en la declaració a través de dos treballs fonamentals. El primer, publicat el 1992, es va presentar durant les *Jornades sobre conservació i desenvolupament a Menorca* celebrades l'any 1989 al Llatzaret de Maó, organitzades pel Comitè Espanyol del Programa MaB i l'Institut Menorquí d'Estudis (IME): era una comunicació de C. Rita sobre la conservació dels jaciments arqueològics de l'illa. El segon, el *Programa bàsic d'actuacions*, es troba dins el tom V de l'Estratègia de la reserva de biosfera, que formà part de la documentació presentada a la UNESCO amb la candidatura: es dedica sobretot al patrimoni arqueològic, i també en menor mesura a l'etnològic.

Després de la proclamació de la declaració l'any 1993, a través d'un ajut del programa europeu LIFE concedit a l'IME l'any 1994, s'elaborà un altre treball significatiu: el *Pla de desenvolupament sostenible. Estudi de viabilitat*. El patrimoni històric (PH d'ara endavant) constituïa un capítol específic redactat per membres de la secció d'Història i Arqueologia de l'IME (Gornés i Gual, 1995). Una síntesi d'aquest treball va ser publicada en el llibre d'homenatge al professor M. Fernández Miranda (Gornés *et al.*, 1996).

Aquest document LIFE, de 1995, tenia quatre grans apartats:

1. Diagnòstic, amb una descripció de la situació i de la tendència: l'evolució prevista dels usos del PH quedava englobada en el *Plan piloto sobre turismo cultural*, que

- en quatre anys havia de fer una forta inversió en rehabilitació. Abans d'executar el pla, s'havien de contemplar dos aspectes: l'impacte de l'adequació sobre el bé i el seu entorn, i els possibles conflictes d'interessos amb propietaris i pagesos
2. Objectius de sostenibilitat: aconseguir un ús adequat del PH amb instruments que en garantissin la conservació i la rendibilitat social mitjançant la *planificació* i l'establiment de *críteris*
 3. Instruments de gestió: Servei de Patrimoni Històric del CIM, Xarxa d'Arxius i Biblioteques, Ajuntaments, Consorci Civico-Militar, Comissió Insular de Patrimoni, Observatori Socioambiental i Consorci de la Reserva de Biosfera
 4. Model de gestió per al patrimoni arqueològic: parc arqueològic a Torre d'en Gal-més i xarxa de jaciments visitables

Acabat de redactar el pla, l'any 1995 es creà una comissió amb representants de diferents seccions de l'IME, la feina de la qual -juntament amb la que féu la consultora Instituto de Desarrollo Sostenible (IDS)- determinà el contingut final del document que es publicaria l'any 1998. Aquesta primera comissió va ser el nucli inicial de la Comissió Científica de la Reserva de Biosfera de l'IME, creada i formalitzada el 1996, mitjançant l'elecció de diferents representants de les seccions, entre elles, la d'Història i Arqueologia.

En aquests anys inicials, les competències en matèria de PH estaven atribuïdes al Govern autonòmic, que les exercia a través de la Comissió Insular de PH de Menorca i el Museu de Menorca. Aquesta situació canvià de manera notable l'any 1994, quan les competències es transferiren al Consell Insular de Menorca per mitjà de la Comissió i la Junta Interinsular. La situació no acabà de consolidar-se, però, fins a la publicació l'any 1998 de la *Llei 12/1998, del patrimoni històric de les Illes Balears*, que facilitava un marc jurídic molt més propper que l'anterior (*Ley 15/1986 del patrimonio histórico español*).

Segons el primer article d'aquesta llei, *el PHIB està integrat per tots els béns i valors de la cultura, en qualssevol de les seves manifestacions, que revelen un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, historicoindustrial, paleontològic, etnològic, antropològic, bibliogràfic, documental, social, científic i tècnic per a les Illes Balears. Són objecte de la llei la protecció, la conservació, l'enriquiment, el foment, la investigació i la difusió perquè pugui ser gaudit pels ciutadans i pugui ser transmès en les millors condicions a les generacions futures.*

D'aquesta manera, la llei balear de PH entroncava directament i s'enllaçava amb l'esperit i amb la filosofia del Programa MaB, és a dir, amb el concepte de reserva de biosfera, tot i no tenint-la com a marc de referència.

Figura 1. Barraca de bestiar, exemple de bé integrant del patrimoni històric etnològic de Menorca (Foto: Josep M. Vidal)

Una nova passa en la formulació dels criteris per a una bona gestió del PH -o sigui, una gestió que en permeti la sostenibilitat- es produí cinc anys després d'aquell document inicial del LIFE, l'any 1999, durant les *Jornades sobre la reserva de biosfera de Menorca*, on formulàvem els criteris de sostenibilitat en la gestió del PH de Menorca, que, com veurem, perduren i són vigents, si més no, a grans trets. Passats cinc anys més, el procés ens portava a expressar, ara en les *Jornades sobre els 10 anys de RB de Menorca*, de 2004, les contradiccions i dificultats sorgides en l'aplicació d'aquells criteris.

En resum, el que cal destacar és que l'any en què es va produir la declaració de la reserva de biosfera encara no hi havia competències de gestió del PH a Menorca, i tampoc no teníem encara una llei autonòmica per aplicar. Així és que els processos quant a la gestió de la reserva i del PH s'iniciaren pràcticament a la vegada. Ambdós sempre han estat estretament vinculats, i els fonaments que els uneixen són els següents:

- El patrimoni històric és constitutiu de la declaració de 1993
- L'objectiu principal de la gestió és la preservació, amb una dimensió cultural i educativa
- La sostenibilitat requereix mitjans de control i vigilància, criteris en la planificació i implicació social
- La rendibilitat social és el paràmetre indicador de l'adequació del procés.

Figura 2. Panoràmica del recinte de taula de Talatí de Dalt (Maó), un poblat talaiòtic gestionat per una entitat privada (Foto: Eulàlia Comas)

Críteris per a una bona gestió del patrimoni històric

Com dèiem més amunt, els críteris de gestió per poder transmetre a les generacions futures el PH són aquells que conformen una “bona” gestió, una gestió que té com a fonaments els esmentats. Tot i que ja han estat exposats en anteriors jornades, com que són perdurables, els tornam a exposar de manera sintètica:

- Entendre el PH com a bé identificador de la nostra cultura, com a objecte que contribueix a augmentar el coneixement humà, com a font d’enriquiment individual i social, és a dir, com a factor de gran rendibilitat social
- Entendre el PH com a dinamitzador econòmic, de tal manera que la seva protecció equival a desenvolupament
- La gestió ha de ser oberta a la participació privada perquè el més important no és *qui* gestiona sinó *com* ho fa
- La participació privada no excusa el molt important paper de l’Administració en les intervencions i en els usos, perquè té la responsabilitat jurídica de tutelar el PH
- La *planificació* és un requisit indispensable de qualsevol tipus de gestió, i cal elaborar-la en funció d’anàlisis de prioritats i no d’urgències polítiques
- La *prevenció*, mitjançant diferents línies d’actuació: la integració del PH en els projectes territorials de diferent àmbit administratiu, perquè es protegeix allò

Figura 3. Caminet d'accés a la torre de defensa de Fornells (es Mercadal), petit centre d'interpretació de la xarxa de defensa costanera construïda pels britànics a finals del segle XVIII (Foto: Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca)

Figura 4. Visita guiada al poblat de Torre d'en Galmés (Alaior), inclosa dins el programa *Patrimoni per a escolars* (Illa Escola) (Foto: Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca)

que es coneix, allò que es valora; la vigilància i el control; i les tasques de manteniment constant

- Racionalitzar i controlar l'accés al PH mitjançant estudis de capacitat d'acollida i avaluacions de l'experiència dels visitants. Els objectius d'aquestes tasques són: donar suport a la qualitat de l'accés per no afectar negativament el PH i poder fer front al deteriorament, la generació de residus, el vandalisme, el desgast de les instal·lacions, les molèsties a altres visitants; poder efectuar una visita amb sentit, amb reflexió, amb transmissió de coneixement i no massificada o buida
- Tenir present i promoure la recerca científica com a garantia d'una interpretació i transmissió d'informació correcta i rigorosa; de l'execució de les intervencions amb coneixement i base tècnica; i sobretot per augmentar i afegir valor al PH
- Entendre la *difusió* com la part de la gestió que pretén connectar el PH amb la societat, és a dir, entendre'l com a un instrument educatiu que requereix una diversificació de l'oferta d'informació i una comunicació pensada, no per a tothom sinó amb diferents nivells: fillets, estudiants, investigadors i especialistes, visitants estrangers, visitants locals, etc.
- Promoure la *formació* per conscienciar, per educar en la responsabilitat de conservar, i per capacitar tècnicament. Aquesta formació s'ha d'entendre destinada a tots els nivells de professionals i treballadors: tècnics gestors de l'Administració, guies turístics, professors i mestres, arqueòlegs, arquitectes, dissenyadors, conservadors-restauradors, monitors, documentalistes, forces de seguretat, etc.

Dificultats i contradiccions en la gestió del patrimoni històric

També perduren amb el pas dels anys les dificultats i les contradiccions que foren plantejades en jornades anteriors. S'exposen a continuació les que considerem prioritàries o les que es manifesten amb més evidència a hores d'ara:

- La prevenció és insuficient: dels 8 municipis, 4 encara tramiten l'aprovació del catàleg municipal del PH, i cal actualitzar els antics; a més, manca coneixement sobre què és el PH tal com el defineix la Llei i també sobre la importància i les repercussions que té conservar-lo o no fer-ho, respecte el futur immediat de la cultura illenca i del gaudi de l'entorn que hem heretat. Hi ha encara un buit en la investigació sobre la percepció que té el menorquí sobre el seu PH
- Manca més planificació i coordinació. Menorca és un petit territori amb 4 nivells de competències administratives: local, insular, autonòmic i estatal. També predomina una gestió insular sectorial: cultura, urbanisme, turisme, medi ambient. La cooperació i la coordinació tècnica és difícil, perquè no existeix un instrument o òrgan que les possibiliti
- És necessària una modificació del marc jurídic autonòmic, la reforma de la Llei 12/1998, sobretot quant a la complexa situació administrativa dels més de 1.000 béns d'interès cultural de titularitat privada que no tenen definit el seu entorn de protecció ni el pla especial de protecció (o instrument urbanístic equivalent). També, quant a la dificultat en l'aplicació del règim comú de protecció o, dit d'una altra manera, com conservar béns *integrants* del PH, no catalogats, no declarats com a béns d'interès cultural, o no inventariats
- L'augment de monuments on s'han efectuat millores per a l'adequació de la visita i s'han posat amb cobrament d'entrada provoca l'augment del cost del manteniment per impactes negatius: residus, vandalisme, erosió, demandes i reclamacions dels usuaris que impliquen un risc important: el deteriorament de la qualitat de la visita. En aquesta qüestió encara hi ha una inèrcia perquè no s'ha fet la reflexió sobre la capacitat d'acollida dels centres ni tampoc sobre els resultats de les enquestes que durant anys s'han anat recollint dels usuaris en la temporada turística. Hi ha alguns aspectes que, sense cap tipus d'anàlisi prèvia, semblen qüestionar la situació actual: massificació en els nuclis històrics de les ciutats de Ciutadella i Maó? Visites "llamp" de grups grans als centres amb aparcament que permet l'arribada d'autobusos? Manca d'infraestructura i d'ordenació interpretativa sobretot en el patrimoni arqueològic? Les primeres instal·lacions necessiten renovar-se o actualitzar-se? Són alguns dels interrogants que ja cal afrontar
- Cal fer un esforç d'atenció als museus, perquè no són els protagonistes de la difusió del patrimoni històric i aquesta és la seva finalitat principal. Hi ha alguns fac-

tors a tenir en compte que no es resolen: pocs recursos econòmics, humans i de dotacions; són centres tancats, on és difícil que entrin iniciatives o equips aliens; els principals museus no són competència del Consell Insular de Menorca sinó del Govern de les Illes Balears, de l'Ajuntament i de l'Església, amb la qual cosa les dificultats administratives s'hi sumen

- Menorca té un PH de primera categoria, en quantitat i en qualitat. En relació amb aquest fet la realitat és que hi ha escassos equips tècnics formats i especialitzats en PH, un gran potencial de coneixement inèdit per descobrir, però amb poca dotació econòmica i una precària situació de les Universitats

Conclusió

A les passades jornades plantejava com a conclusió l'existència d'un divorci entre la societat menorquina i el seu patrimoni històric, palès en la manca d'implicació dels agents econòmics més importants de l'illa en la millora i la creació d'instal·lacions. Sense obviar les dificultats i mancances esmentades, s'ha d'assenyalar que hi ha, a hores d'ara, alguns indicis que permeten ser més optimistes (v. l'annex sobre les fites i els canvis produïts amb el pas dels anys).

La Fundació Destí i la consolidació de la Xarxa Menorca Monumental poden obrir noves perspectives en aquesta implicació social; només cal, com diu J. M. Mallarach (2005), ser creatius i introduir noves formes de mesurar l'anomenat "progrés", no tan sols amb valors morals sinó també aprofundint els valors menorquins de coneixement i d'estima del territori, o el respecte a les institucions.

Bibliografia

BALLART, J. 1997. *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso* Ed. Ariel. Barcelona

GORNÉS, S; GUAL, J. M. 1995. Patrimonio histórico. A: document de l'IME elaborat en el Programa LIFE del Pla Desenvolupament Sostenible de Menorca. Inèdit

GORNÉS, S; GUAL, J. M. i LÓPEZ, A.1996. La gestión del patrimonio histórico en el marco de Menorca, Reserva de Biosfera. A: *Complutum extra 6 (II). Homenaje al profesor Manuel Fernández-Miranda*. Universidad Complutense de Madrid, p. 359-368

GUAL, J. M. 2002. El patrimoni històric i arqueològic. A: *Jornades sobre la Reserva de Biosfera de Menorca*. Institut Menorquí d'Estudis. Maó, p. 163-170

GUAL, J. M. 2005. Gestió sostenible del patrimoni històric a Menorca. A: *Jornades sobre els 10 anys de la Reserva de Biosfera de Menorca*. Institut Menorquí d'Estudis. Maó, p. 215-222

- GUERRA, F. 2003. La funció comunicativa de la gestió del patrimoni. La interpretació: eina bàsica en la gestió del patrimoni. A: *Acostar el patrimoni a la ciutadania. Divulgar, educar i interpretar*. UIMIR. Maó
- MALLARACH, J. M. 2005. Menorca sostenible? Del desig a la coherència creativa. A: *Jornades sobre els 10 anys de la Reserva de Biosfera de Menorca*. p. 31-38
- MARTÍN, M. 2003. Patrimoni i comunicació. A: *Acostar el patrimoni a la ciutadania. Divulgar, educar i interpretar*. UIMIR. Maó
- TROITIÑO, M.A. 2003. Patrimoni i turisme. A: *Acostar el patrimoni a la ciutadania. Divulgar, educar i interpretar*. UIMIR. Maó
- QUEROL, M. A. i MARTÍNEZ, B. 1996. *La gestión del patrimonio arqueológico en España*. Alianza Editorial. Madrid. 1996
- VV.AA. 1995. *Cultura y Desarrollo*. Ed. Ministeri de Cultura. Madrid
- VV.AA. 1996. *Difusión del patrimonio histórico*. Ed. Junta de Andalucía. Sevilla
- VV.AA. 1993. *Seminario de Parques Arqueológicos*. Ministerio de Cultura. Especialment els articles de C. Martín de Guzmán, M. Almagro Gorbea i de M. A. Querol

Annex

Fites i canvis produïts en la gestió del PH des de 1993 a 2008

Anys 1993 – 1999

- Publicació de la Llei 6/1994 de transferències de competències als consells insulars en matèria de patrimoni històric
- Publicació de la Llei 12/1998, del patrimoni històric de les Illes Balears
- Servei de patrimoni històric del Consell Insular de Menorca (1 tècnic, 1 vigilant)
- Creació de la comissió mixta Església catòlica – Consell Insular de Menorca
- Constitució del Consorci del Museu Militar i Patrimoni Històric del Port de Maó i es Castell
- Obertura d'exposicions permanents dels museus de Menorca i municipal de Ciutadella
- Creació de les associacions no lucratives vinculades a patrimoni històric
- Ampliació de la xarxa de jaciments visitables (48) mitjançant Conveni entre el Consell Insular de Menorca i Ajuntaments
- Obertura dels centres públics amb pagament d'entrada: Marlborough, Torre de Fornells
- Obertura dels centres privats amb pagament d'entrada: Torralba, Lithica, Sanitja-Cavalleria
- Concessió d'ajuts per a la investigació des del Servei de PH del Consell Insular de Menorca i formulació de les línies prioritàries
- Investigació i exposició *Coves de Càrritx i des Mussol*
- Concessió d'ajuts per a la restauració de béns mobles
- Patrocini i promoció de l'elaboració de catàlegs des del Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca: carta arqueològica submarina

Conveni entre el Consell Insular de Menorca i els ajuntaments per al manteniment de la xarxa de monuments visitables (entre parèntesi, el nombre de béns inclosos; les altres xifres són l'import en euros)			
Ajuntament	1995	2000	2008
Alaior	3.606 (11)	3.000 (10)	4.000 (10)
Ciutadella	6.010 (7)	6.611 (6)	9.200 (10)
Es Castell	3.005 (3)	901 (3)	1.300 (3)
Ferrieres	1.803 (4)	2.854 (4)	3.900 (4)
Maó	6.010 (9)	4.808 (9)	7.000 (8)
Es Mercadal	901 (3)	1.803 (3)	2.500 (3)
San Lluís	4.808 (6)	2.404 (4)	3.000 (6)
Es Migjorn Gran	----	901 (3)	1.100 (3)
Consell Insular de Menorca	12.020	45.075	67.700

Anys 1999 - 2003

Publicació de la Llei 1/2002, de cultura popular

Publicació de la Llei 4/2003, de museus de les Illes Balears

Aprovació pel Ple del Consell Insular de Menorca del primer *Pla de gestió insular del patrimoni històric 2000 - 2001*

Aprovació pel Ple del Consell Insular de Menorca del segon *Pla de gestió insular del patrimoni històric 2003 - 2004*

Ampliació del Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca : 2 tècnics, 2 vigilants

Creació de l'Arxiu d'Imatge i So de Menorca

Celebració de les Jornades de patrimoni històric i instauració del Premi M. Lluïsa Serra, Taula d'or

Ampliació dels centres públics amb pagament d'entrada: Marlborough, Torre de Fornells, Torre d'en Galmés

Ampliació dels centres privats amb pagament d'entrada: Torralba, Lithica, Sanitja-Cavalleria, S'Arangí, Talatí, (Son Catlar dues temporades)

Creació de la *Xarxa Menorca Monumental* en el Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular

Dotació del *Programa 'Patrimoni per a escolars'*

Inici del programa *Adopta un Monument*

Recuperació i rehabilitació de la necròpolis talaiòtica de Calascoves

Ajuts per a la restauració béns mobles, i béns immobles del patrimoni etnològic

Restauració de la coberta basilica de Torelló

Número de visitants dels centres de la Xarxa Menorca Monumental. *Font:* Elaboració pròpia amb dades facilitades per la Xarxa Menorca Monumental de la Fundació Destí

Centres	2003	2004	2005	2006	2007
Fort Marlborough	10.986	12.710	12.520	15.291	18.124
Poblat T. d'en Galmés	12.424	16.037	13.223	15.495	19.545
Centre Interpret T. d'en GA	----	-----	-----	----	9.394
Torre de Fornells	9.759	8.378	9.038	16.521	18.493
Trepucó	----	----	16.429	14.951	18.124
Naveta des Tudons	----	----	----	-----	49.485

Centre	Maig	Agost	Octubre
F. Marlborough	1.654	5.126	1.905
Poblat Torre d'en Galmés	1.514	7.237	1.507
Centre d'interpretac. Torre d'en Galmés	1.068	2.392	826
Torre de Fornells	2.146	4.938	---
Trepucó	1.997	5.619	1.262
Naveta desTudons	4.783	13.108	3.662

Patrocini i promoció de l'elaboració de catàlegs des del Servei de Patrimoni Històric: barraques de bestiar de Ciutadella, ermites i capelles, bateries de la costa, cementiris històrics, carta arqueològica submarina, carta paleontològica, plans especials dels ANEI Me-3, Me-2, Me-14, Me-13, Me-18

Anys 2003 - 2008

Aprovació pel Ple del Consell Insular de Menorca del tercer *Pla insular de gestió del patrimoni històric 2005-2007*

Aprovació del nou Estatut d'autonomia que atorga la competència als consells insulars per reglamentar

Aprovació del Pla territorial insular

Ampliació de la Xarxa *Menorca Monumental* (26 centres)

Programa Illa Escola

Ampliació dels centres públics amb pagament d'entrada: Marlborough, Torre de Fornells, Torre d'en Galmés - centre d'interpretació, Trepucó, Naveta des Tudons, la Mola, Sant Felip

Ampliació dels centres privats amb pagament d'entrada: Torralba, Lithica, Sanitja-Cavalleria, S'Arangí, Talatí, (son Catlar)

Investigació i Exposició *Cova des Pas*

Restauració de la sala hipòstila de Torre d'en Galmés, amb ajut de l'ecotaxa

Creació de la Fundació Destí amb la incorporació de la Xarxa Menorca Monumental, integrada per 28 centres: 6 museus i col·leccions museogràfiques, 11 centres de patrimoni arqueològic, 6 centres de patrimoni arquitectònic i 4 centres de patrimoni etnològic

Restauració del castell de Sant Antoni (Fornells)

El Consell Insular de Menorca compra el castell de Santa Àgueda (Ferrerries) i el poblat talaiòtic de Montefí

El Ministeri de Cultura du a terme l'excavació arqueològica i la restauració arquitectònica del 'cercle Cartailhac' (Torre d'en Galmés)

Ampliació de l'elaboració de catàlegs: carta arqueològica submarina, carta paleontològica, escuts de més de 100 anys